

Malika Sułtanowna Arsanukajewa
(Rosyjska Akademia Prawna Ministerstwa Sprawiedliwości, Moskwa)

Polacy i Górale Kaukazu Północnego w XIX i na początku XX wieku: historia wzajemnych stosunków

Już na wstępie należy podkreślić, że zbadanie dziejów wzajemnych kontaktów Polaków i górskich narodów [tutaj: Górali] Północnego Kaukazu stanowi bez wątpienia wartościowy cel naukowy i poznawczy. W temacie pracy zawierają się historyczne, polityczne, prawne, społeczno-ekonomiczne i kulturowe aspekty, z których żaden nie został dotychczas zbadany w stopniu zadowalającym. Prace naukowe pojawiające się w ostatnich latach, bez względu na swoje znaczenie, nie mają, i co oczywiste nie mogą mieć, wyczerpującego charakteru zarówno z względu na rozpatrywany problem, jak i aspekt geograficzny. Szczególnie słabo zbadanym pozostaje kwestia obecności Polaków w górskich rejonach obwodu tereckiego, a szczególnie w Czeczenii i Inguszetii, ich służbie w Samodzielnym Korpusie Kaukaskim (Отдельный Кавказский Корпус) w oddziałach, rozlokowanych w regionie, jeniectwie i dezercji, udziale w życiu społeczno-ekonomicznym i kulturowym po zakończeniu działań wojennych w połowie XIX wieku. Koniecznie należy głębiej zbadać związki przedstawicieli narodu polskiego i górskich narodów Kaukazu, bazujące na podobieństwach ich historycznych losów, wzajemne wzbogacanie się kultur, przeplatanie się lasów ludzkich i inne ważne aspekty humanistyczne. Szczegółowej analizy wymaga ich sytuacja prawna, ekonomiczna i społeczna, a w tym udział w ruchu rewolucyjnym na Północnym Kaukazie na pocz. XX wieku.

Historia wzajemnych stosunków Polaków i Górali Północno-Wschodniego Kaukazu ma głębokie korzenie. Można w nich wydzielić kilka etapów. Pierwszy z nich umownie obejmuje okres do pocz. XIX w. Jak odnotowują źródła, już w XV-XVI w. przez Kaukaz i Iran przejeżdżali polscy posłowie, droga których przechodziła przez ziemie Górali i dalej wybrzeżem Morza Kaspijskiego. W XVIII wieku powstawały tam misje katolickie a swoje badania prowadzili tam polscy uczeni¹. W tym okresie po raz

¹ А. Гаджиев, *Поляки в Дагестане*, http://www.a-u-l.narod.ru/Bulach-Gadghiev_Polyaki_v_

pierwszy odnotowuje się fakt wysłania przez władze rosyjskie polskich jeńców na Kaukaz, który przybrał nazwę „południowego Sybiru” (южный Сибирь). Mianowicie w 1794 r. zesłano tam żołnierzy polskich, którzy próbowali przyłączyć się do powstańców, a potem także wziętych do niewoli uczestników powstania².

Drugi etap wiąże się z zsyłaniem na Kaukaz Polaków walczących w armii napoleońskiej przeciw Imperium Rosyjskiemu w wojnie w l. 1812-1814. Jeńcy polscy zostali wysłani na osiedlenie i służbę w różne regiony Imperium, w tym także i na Kaukaz. Ten region, a szczególnie Kaukaz Północny, staje się jednym ze stałych miejsc zesłania, uczestników różnych form oporu przeciw Imperium. Wtedy też pojawiły się tam osady Polaków. Mowa o ok. 10 tys. polskich jeńców, których na miejscu przydzielono do różnych pułków³.

Praca przymusowa zesłanych Polaków była wykorzystywana w różnorodnych sferach. Szczególnie przy budowie kanałów, twierdz i innych umocnień wojskowych, których liczba w kraju, na pocz. XIX w., zaczęła szybko rosnać⁴. Tak więc Główny Zarządzający w Gruzji, gen. N.F. Rtyszczew⁵, w piśmie z 9 VIII 1813 r. do inż.-gen. Dewelanta, informował:

[...] wydano rozporządzenie: celem trwałego umocnienia brzegów Tereku wydałem rozkaz dowódcą wojskami na linii kaukaskiej gen.-mjr. Portnjaginowi⁶ skierować 500 osób z grona jeńców Polaków na francuskiej służbie, z tym aby prace wykonywali pod kierunkiem funkcjonariuszy komunikacji, a nad ich zachowaniem w czasie prowadzenia prac mieliby nadzorować osiedleni nad Terekiem Kozacy i oddziały wojskowe [...].

Polacy byli oddawani pod rozkazy dowódcy kordonu i do rozdzielania po pułkach na koszt środków, przeznaczonych na umocnienie brzegów rz. Terek, otrzymywali zaopatrzenie, odzież i obuwie. Ponadto, każdemu wypłacano po 15 kop. na dobę. Jednocześnie został wydany rozkaz zastąpienia, w wojskach stacjonujących w Gruzji i na linii kaukaskiej, osób nienadających się do pełnienia służby bojowej, po części Polakami wziętymi do niewoli⁷.

Dagestane.html (16.09.2012).

² Г. Юстинская, *Польские художники Грузии*, <http://neizvestniy.geniy.ru/cat/literature/ocherki/194186.html> (16.09.2012).

³ В.В. Пичугина-Мобек, Е.И. Нестерова, Н.А. Нефляшева, *Польская диаспора в Российской империи: региональные особенности*, [w] *Материалы 1-ой международной научно-практической конференции «Россия и современный мир: проблемы политического развития»*. Москва, 14–15 апреля 2000 г., red. Д.В. Васильев, Moskwa 2005, s. 131; Ф. Дашлай, *Теофил Лапинский (Тофик-Бей)*, http://yaran-suvar.ucoz.ru/news/teofil_lapinskij_tofik_bej/2011-11-10-1618 (16.09.2012).

⁴ И.В. Цифанова, *Польские переселенцы на Северном Кавказе в XIX веке: Особенности процесса адаптации*, <http://allydota.ru/item/items935821.html> (16.09.2012); Н.Н. Гарунова, *Пленные из армии Наполеона на Северном Кавказе*, <http://alpan365.ru/plennye-iz-armii-napoleona-na-severnom-kavkaze/> (16.09.2012).

⁵ Nikolaj Fiodorowicz Rtyszczew — generał piechoty, głównozarządzający Gruzją w l. 1812–1816, http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%F2%E0%E2%F0%EE%EF%EE%EB%FC%F1%EA%E0%FF_%E3%F3%E1%E5-%F0%ED%E8%FF (16.09.2012).

⁶ Siemion Andriejewicz Portnjagin (1764–1827) — generał-major, uczestnik wojen kaukaskich, 16 II 1812 r. mianowany dowódcą 19-j dywizji piechoty i dowódcą wojskami na linii kaukaskiej, http://ru.wikipedia.org/wiki/Портнягин,_Семён_Андреевич (15.09.2012).

⁷ *Акты собранные Кавказскою Археогфическою Коммиссиею* [dalej jako: АКАК], t. 5, Tbilisi 1873, art 357, s. 301.

W poleceniu gen. Rtyszczewa dla komendanta twierdzy Władykawkaz, gen.-mjr. I.P. Delpocco⁸ z 5 VIII 1814 r. zawiadamia się o rekomendacji, uczynionej kaukaskiemu gubernatorowi cywilnemu rrs⁹ M.Ł. Malińskiemu¹⁰, aby wykorzystywać polskich jeńców wojennych do prac wykończeniowych przy kizlarskich¹¹ umocnieniach brzegowych, dopóki nie nadejdzie ich kolej do odesłania do oddziałów¹².

Po zakończeniu wojny ok. 8 tys jeńców wróciło do ojczyzny, ale jak odnotował Żorz Targalski „Polacy, wysłani na służbę w latach czterdziestych, jeszcze spotykali tutaj niektórych z nich”¹³. Część byłych jeńców wstąpiła na służbę wojskową w armii rosyjskiej¹⁴. Jednak większość byłych zesłańców została przypisana do stanu mieszczan, osad wiejskich, slobód. W nawiązaniu do tej sytuacji historyk S.O Zwonok pisze, że wielu Polaków po otrzymaniu pozwolenia wyjeżdżało. Jednak część z nich tam osiadła, zarówno w miastach jak i wsiach, założyła gospodarstwa i rodziny.¹⁵ Władze przyznawały im ulgi na 10 lat, uwalniały od niektórych świadczeń i dawały możliwość zajmowania się rolnictwem.¹⁶ Takie działania stały się pretekstem do wniosków o kolonizatorskim charakterze tej zsyłki.

Władze rosyjskie starały się w ten sposób zwiększyć liczbę ludności wyznającej religię chrześcijańską (teoretycznie łatwiejszej do zrusyfikowania), a tym samym przeciwdziałać tworzeniu czysto muzułmańskiej enklawy w regionie. Zesłanie miało, w opinii współczesnych, charakter „środka wychowawczego”, o czym świadczy rodzaj wykonywanych prac, możliwość skrócenia okresu kary, wprowadzenie możliwości wcześniejszego uwolnienia, możliwość nabycia ziemi na terytoriach zabranych Góralom i prowadzenia własnej działalności po uwolnieniu¹⁷.

Wśród zesłanych było niemało ludzi wykształconych, a w tym pisarzy, poetów, artystów, uczonych, lekarzy, geologów, historyków, geografów. Wielu z nich wniosło znaczący wkład w ekonomiczny i kulturalny rozwój regionu, jego wykształcenie, badanie tradycji i życia narodów gór kaukaskich.

⁸ Iwan Piotrowicz Delpocco (1739–1821) – generał, jeden z pierwszych uczestniczących w podboju Kaukazu. Od 19 II 1810 r. do 2 X 1814 r. – szef władykaukaskiego pułku garnizonowego, komendant władykaukaskiej twierdzy i naczelnik władykaukaskiego okręgu, http://ru.wikipedia.org/wiki/Дельпоццо,_Иван_Петрович (15.09.2012).

⁹ Rzeczywisty Radca Stanu (Действительный Статский Советник) – ranga urzędnicza.

¹⁰ Mark Leontijewicz Malinskij – rrs, cywilny gubernator guberni kaukaskiej (1809–1811), http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%F2%E0%E2%F0%EE%EF%EE%EB%FC%F1%EA%E0%FF_%E3%F3%E1%E5%F0%E-D%E8%FF (16.09.2012).

¹¹ Kizlar (Кизляр) – miasto w pn. Dagestanie, w 1735 r. obok zniszczonej przez powódź osady założono rosyjską twierdzę nad rz. Terek, centrum wojskowe, administracyjne i handlowe zamieszkałe głównie przez Ormian i Gruzinów [przyp. aut.].

¹² АКАК, t. 5, art. 364, s. 308.

¹³ Ж. Таргалски, *Польские планы антирусского политического и военного сотрудничества с народами Кавказа в XIX в.*, http://www.gazavat.ru/journal3.php?mag_id=14&article_id=124 (16.09.2012).

¹⁴ Н. Нефляшева, *Некавказцы на Кавказе в XIX веке. Поляки*, <http://www.kavkaz-uzel.ru/blogs/1927/posts/8284> (16.09.2012).

¹⁵ С.О. Звонков, *Северный Кавказ как региональный центр польской ссылки*, [w] *Польская ссылка в России XIX–XX веков: региональные центры*, Kazań 1998, s. 155.

¹⁶ И.В. Цифанова, *Польские переселенцы на Северном Кавказе в XIX веке: Особенности процесса адаптации*, <http://allydota.ru/item/items935821.html> (16.09.2012).

¹⁷ С.О. Звонков, *Северный Кавказ как региональный центр польской ссылки*, [w] *Польская ссылка в России XIX–XX веков: региональные центры*, Kazań 1998, s. 154.

Kolejny etap obecności Polaków na Północnym Kaukazie wiąże się ze zsyłką żołnierzy armii Królestwa Polskiego wziętych do niewoli w wyniku wojny polsko-rosyjskiej (1830-1831). Jak zauważył L.J. Gorizontow, w latach 1832 – 1834 największa część szeregowych spośród Polaków została wcielona do oddziałów straży wewnętrznej¹⁸ (13 769 osób), rozlokowanych w różnych częściach Imperium. Nie był tu także wyjątkiem Samodzielny Korpus Kaukaski, który wchłonął 9100 ludzi.¹⁹ Wiele mówi porównanie tych liczb.

Wraz z początkiem aktywnych działań wojennych na Kaukazie Północnym w latach 30. i 40. XIX w. znacznie rośnie liczba Polaków powołanych do służby wojskowej i nolens volens walczących przeciw rdzennym narodom Kaukazu. Teofil Łapiński, polski oficer, sądząc po jego wspomnieniach, biorący udział w działaniach wojennych po stronie Górali Północno-Zachodniego Kaukazu, pisał na ten temat:

W Rosji od dawna jest przyjęte wcielanie skazanych za przestępstwa polityczne oficerów i żołnierzy wątpliwego prowadzenia itp. do armii kaukaskiej. W ciągu wielu lat cały roczny kontyngent rekrutów z prowincji polskich także tam kierowano²⁰.

Według danych Gorizontowa, w wyniku pierwszego w Królestwie Polskim poboru rekruta do armii rosyjskiej z 1834 r., większość Polaków została wysłana na Kaukaz²¹. Istnieją podstawy, żeby sądzić, że do Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego wcielono także 1865-u powstańców. M. Gralewski informuje o ponad 20 tys. represjonowanych Polakach, wcielonych w latach 40. i 50. XIX w. do oddziałów wojskowych na Kaukazie²². O.W. Matwiejew pisze z kolei o tym, że w l. 1835-1846 na Kaukaz wysłano 14 430 Polaków²³.

Natomiast F. Daszłaj zwraca uwagę, że w l. 40. XIX w. liczba Polaków w armii rosyjskiej wynosiła 25-30 tys. ludzi²⁴.

Ostatecznie, – pisze Ż. Targalski, – do końca lat pięćdziesiątych władze rosyjskie deportowały kilka tysięcy spiskowców i około dwudziestu tysięcy nowobrańców z Królestwa Polskiego, to jest z Centralnej Polski. W 1840 roku francuski konsul w Tbilisi zauważył, że na 160 000 żołnierzy rosyjskich przypada 25-30 tysięcy Polaków [...]²⁵.

¹⁸ Straż wewnętrzna (Внутренняя стража) – specjalna formacja wojskowa utw. w 1811 r. przez Aleksandra I odpowiedzialna za utrzymanie porządku wewnątrz kraju (m.in. ochronę dróg, tłumienie zamieszek, pobór i konwojowanie rekrutów, aresztantów i jeńców itp.), w 1816 r. utw. Samodzielny Korpus Straży Wewnętrznej, formacja zlikwidowana w 1886 r. [przyp.aut.].

¹⁹ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX века)*, Moskwa 1999, s. 38.

²⁰ Т. Лапинский (Тофик-Бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm> (16.09.2012).

²¹ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.)*, s. 38.

²² О.В. Матвеев, *Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 30-50 годы XIX века: история повседневности*, <http://www.gipanis.ru/?level=1302&type=page> (16.09.2012).

²³ Тамże.

²⁴ Ф. Дашлай, *Теофил Лапинский (Тофик-Бей)*, http://yaran-suvar.ucoz.ru/news/teofil_lapinskij_tofik_bej/2011-11-10-1618 (16.09.2012).

²⁵ Ж. Таргалски, *Польские планы антирусского политического и военного сотрудничества с народами Кавказа в XIX в.*, http://www.gazavat.ru/journal3.php?mag_id=14&article_id=124 (16.09.2012).

Niemalio oficerów i żołnierzy polskiego pochodzenia znalazło się w Kaukaskim Liniowym Wojsku Kozackim²⁶. Według danych I.W. Cifanowej, w 1817 r. do *liniowych* pułków kozackich wcielono 214 byłych polskich jeńców wojennych z armii Napoleona, którzy nie wrócili do ojczyzny. W kolejnych formacjach kozackich wyglądało to następująco: w Terecko-Siemiejnym Wojsku było 34 osoby, Grebieńskim - 34, w Pułku Mozdockim - 34, w Wołżskim - 44, w Chopiorskim - 68, w Kubańskim - 4²⁷. Według innych danych, w l. 1832-1860 w Kaukaskim Liniowym Wojsku Kozackim Polaków służyło 200 żołnierzy i ich synów i ok. 30 oficerów²⁸. Należy zauważyć, że w dokumentach, z którymi pracował Autor, narodowość nie była wykazywana i można się jej jedynie domyślać na podstawie nazwiska. Takie nazwiska szczególnie znajdujemy w wykazach oficerów 20 pieśzej dywizji, rozlokowanej na Północnym Kaukazie i biorącej udział w działaniach przeciw Góralom (1838 r.)²⁹.

Dlatego też rozbieżności w danej kwestii w pracach naukowych i trudności identyfikacji Polaków wśród oficerów i szeregowych armii rosyjskiej noszą charakter kluczowy. Przed uczonymi staje wielkie zadanie pracy źródłowej związane z uściśleniem liczby Polaków, pozostających na służbie wojskowej na Kaukazie, w tym w Samodzielnym Korpusie Kaukaskim. Zadanie to powinno się stać odrębnym i wielkim nurtem poszukiwań naukowych.

Zasadnicza większość Polaków wiernie służyła i otrzymywała nagrody za wykazywanie wysokich wartości wojskowych. Polskie nazwiska widnieją na wielu wykazach oficerów, przedstawianych do nagród „za służbę”³⁰. Niektórzy oficerowie polskiego pochodzenia zdolali wysłużyć w armii szlify generalskie i odpowiednio wysokie stanowiska (F.A. Stanisławowicz-Krukowski, A.A. Jedliński, A.S. Wójcicki, A. Krzyżanowski, I.F. Rostkowski i in)³¹.

Wysyłając tysiące młodych Polaków, stanowiących element najbardziej niespokojny politycznie, na służbę wojskową lub zesłanie na Kaukaz, władze rosyjskie próbowały zapewnić swoje panowanie w ich historycznej ojczyźnie i możliwość szybszego zdławienia możliwego buntu. Ponadto Polacy stanowili najbardziej wartościową bojowo część wojsk rosyjskich na Kaukazie.

Jednocześnie obserwujemy zjawisko dezercji polskich oficerów i żołnierzy. Przyczyn było dostatecznie wiele. W ogóle w poszczególnych działach armii rosyjskiej w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. dezercja na równi z niewolą była dosyć powszechnym zjawiskiem. Niektórzy rekruci upatrywali w ucieczce do Górali możliwość zdobycia wolności, chociaż, jak wiadomo, ich losy w pierwszym okresie były całkiem

²⁶ Kaukaskie liniowe wojsko kozackie (Кавказское линейное казачье войско) - utw. w 1832 r. do obrony pasa umocnień zwanych linią kaukaską w tym czasie przebiegającej wzdłuż rzek Kubań i Terek, w 1860 r. formację podzielono na Tereckie i Kubańskie wojska kozackie [przyp.aut.].

²⁷ И.В. Цифанова, *Польские переселенцы на Северный Кавказ в XIX веке: особенности процесса адаптации*, dysertacja na stopień kandydata n. hist., Stawropol 2005, s. 110, <http://dlib.rsl.ru/viewer/01002770979#?page=110> (16.09.2012).

²⁸ О.В. Матвеев, *Поляки в Кавказском Линейном казачьем войске*, http://poloniakmw.ucoz.ru/publ/o_v_matveev_poljaki_v_kavkazskom_linejnom_kazachem_wojske/1-1-0-11 (16.09.2012).

²⁹ Российский государственный военно-исторический архив [dalej jako: РГВИА], zesp. 62, inw. 1, sygn. 3, k. 57-70.

³⁰ Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw [dalej jako: RGWIA], zesp. 62, inw. 2, sygn. 5, k. 43-50.

³¹ О.В. Матвеев, *Поляки в Кавказском Линейном казачьем войске*, http://poloniakmw.ucoz.ru/publ/o_v_matveev_poljaki_v_kavkazskom_linejnom_kazachem_wojske/1-1-0-11 (16.09.2012).

zawiłe. Służba w armii rosyjskiej była długa, a jej warunki ciężkie. T. Łapiński pisał z tego powodu:

Jeśli w ogóle, w całej armii rosyjskiej, było dużo podejrzanego elementu, nad którym panowano dzięki żelaznej dyscyplinie, to już na Kaukazie było go szczególnie wiele. Okoliczności są takie (i władze o tym wiedzą), że skazani są zmuszeni nosić szynel wojskowy i walczyć z wrogiem, choćby i chcieli przejść na jego stronę³².

Szczególnie trudna była służba zesłanych Polaków, do których stosunek oficerów i żołnierzy, wbrew twierdzeniom niektórych badaczy, był daleki od życzliwości.

Ważną przyczyną dezercji Polaków było także i to, że dzielali oni dążenia i oczekiwania Górali w ich przeciwstawianiu się Imperium, idee wolności i niezależności dla swoich narodów. Badacz W.W. Łapin odnośnie tego napisał:

Polacy przechodzili na stronę przeciwnika z powodu przekonań ideowych: to był wkład w walkę za wolność zniewolonej ojczyzny. Oni dobrowolnie brali udział w operacjach wojskowych [...]³³.

U wielu z nich szacunek wzbudzały wyobrażenia Górali o honorze i dostojństwie, ich wartości bojowe a także oddanie w przyjaźni. W związku z tym interesujące są słowa jednego z przedrewolucyjnych autorów.

Nie można nie odnotować jeszcze jednego zjawiska^{34,35}

Od razu należy zwrócić uwagę na istotne rozbieżności w informacjach o liczbie dezertersów-Polaków. Szczególnie T. Łapiński donosi, że ponad połowę uciekinierów stanowili jego rodacy³⁶. W krytycznych sytuacjach poddawali się Góralom i mając nadzieję na współczucie krzyczeli: «Поляк! Поляк!». Historyk W.W. Łapin pisze z tego powodu: «Znaczną, jeśli nie większą część dezertersów stanowili Polacy»³⁷. Minister wojny gen.-adiut. ks. A.I. Czernyszew w piśmie do dowódcy Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego gen.-adiut. br. G.W. Rozena z 19 X 1836 r. donosił o dostarczeniu generałowi armii polskiej Chrzanowskiemu tajnego zalecenia od Anglików do nakłaniania żołnierzy, a szczególnie Polaków, do ucieczek. Wraz z nim przybyło dwóch oficerów posługujących się językiem rosyjskim³⁸.

Według informacji M.F. Fiodorowa, «Górale otrzymywali bardzo dokładne wiadomości o położeniu naszych garnizonów od Polaków-uciekierów». Przeciwno takim twierdzeniom występuje w swoich wspomnieniach gen. piech. G.I. Filipson, od 1857 r. dowodzący wojskami prawej flanki linii kaukaskiej³⁹. Chociaż «polska narodowość»

³² Т. Лапинский (Тофик-Бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm> (16.09.2012).

³³ В. В. Лапин, *Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв.*, Санкт Петербург 2008, s. 246.

³⁴ В.С.К., *Боевое прошлое Северного Кавказа*, „Кавказский вестник” R. 1, ks. II, Tbilisi 1900, № 2, s. 29.

³⁵ Н. Семенов, *Туземцы Северо-Восточного Кавказа*, Санкт Петербург 1895, s. 97–98.

³⁶ Т. Лапинский (Тофик-Бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm> (16.09.2012).

³⁷ В.В. Лапин, *Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв.*, Санкт Петербург 2008, s. 246.

³⁸ АКАК, t. 8, art. 924, Tbilisi 1881, s. 968.

³⁹ Grigorij Iwanowicz Filipson (1809–1883), wojskowy, brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej 1830–1831 i podboju Kaukazu, gdzie zakończył służbę w stopniu gen.-lejt. na stanowisku naczelnika sztabu armii kauka-

nigdy nie wydawała się mu «sympatyczną», to na Kaukazie miał okazję spotykać «mnóstwo Polaków, w różnorodnych oddziałach i sytuacjach, którym był gotów z całej duszy podać przyjacielską dłoń. Polaków w wojskach Linii Brzegowej, oficerów i żołnierzy było 10%. Zbiegów do Górali było wśród Polaków odpowiednio nie więcej niż wśród Rosjan; przekazywać wiadomości mogliby zarówno ci, jak i inni, jeśli Góralom były potrzebne te informacje [...]»⁴⁰.

Rosyjskie dowództwo nierzadko, jako jeden z warunków zawarcia i zachowania rozejmu z «niepokornymi» góralskimi osadami, żądało wydania dezertersów i jeńców. Znany jest fakt, że w proklamacji dowódcy Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego gen. A.P. Jermołowa do Czeczeńców z 1826 r., jako warunek zaprzestania zniszczenia pewnych górskich aulów, wymieniono: w przypadku przeprowadzania przez ich ziemie jeńców lub przepędzania koni i bydła dostarczać ich władzom rosyjskim; jeńców rosyjskich zwracać itd.⁴¹. Wydawanie dezertersów było nagradzane i Góralom za każdego zbiega wypłacano określone sumy pieniędzy. W ten sposób, branie jeńców a następnie wydawanie ich lub zbiegów za pieniądze przekształciła się w działalność dochodową. Ponadto, jeńców i dezertersów Górale wymieniali na swoich współrodowców, przetrzymywanych w rosyjskich twierdzach i umocnieniach, co znajduje potwierdzenie z dostatecznie licznych dokumentach archiwalnych. Za nich także otrzymywali sól, żywność i amunicję.

Zachowało się niemało dokumentów archiwalnych o jeńcach, oficerach i żołnierzach armii rosyjskiej, ich wymianie na Górali, i sądach nad dezertersami.

Jak na każdej wojnie niektórzy z nich dostawali się do niewoli. Uważa się, że większość z nich albo uciekała z powrotem w szeregi wojsk rosyjskich, albo była wykupywana za wynagrodzeniem. Byli też tacy, którzy z pomocą Górali próbowali uciec do Turcji lub Persji, przedostać się na Zachód i wrócić do Polski. Tak więc S. Branowski, były oficer polski, znajdując się w niewoli u Górali, w liście do swoich towarzyszy, polskich junkierów, przebywających w twierdzy Groznoj, informował o zamiarze ucieczki do Turcji. Później, po uwolnieniu i dostarczeniu rosyjskiemu dowództwu, swoje zamiary tłumaczył próbą zmylenia swojego byłego gospodarza i ułatwienia procedury uwolnienia⁴².

Przypadki ucieczki Polaków do Turcji i Persji potwierdzają liczne źródła. Przykładowo Targalski pisze: «Polacy, włączeni do armii kaukaskiej, szczególnie powstańcy 1831 r., od samego początku próbowali uciec do Persji. Około 500 Polaków-dezertersów, którzy wstąpili na służbę w Persji, zostało następnie wydanych Rosji w 1839 r.»⁴³. Jak donosi historyk W.W. Łapin, wśród dezertersów, którzy odmówili w 1837 r. powrotu z Persji do Rosji, największą grupę stanowili właśnie Polacy⁴⁴.

Odnotowano przypadki wypraw grup polskich ochotników na pomoc Góralom Północno-Zachodniego Kaukazu. I tak np. 27 II 1857 r. 80-u Polaków przybiło do brze-

skiej (1835–1860). Patrz: http://ru.wikipedia.org/wiki/Филипсон,_Григорий_Иванович (16.09.2102).

⁴⁰ Г.И. Филипсон, *Воспоминания 1837–1847*, [w] *Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века*, oprac. i red. J.Gordin, Sankt Petersburg 200, s. 142.

⁴¹ *Документальная история образования многонационального государства Российского. В 4 кн.*, ks. 1: *Россия и Северный Кавказ в XVI–XIX в.*, Moskwa 1998, s. 283.

⁴² RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 5.

⁴³ Ж. Таргалски, *Польские планы антирусского политического и военного сотрудничества с народами Кавказа в XIX в.*, http://www.gazavat.ru/journal3.php?mag_id=14&article_id=124 (16.09.2102).

⁴⁴ В.В. Лапин, *Армия России в Кавказской войне XVIII – XIX вв.*, Sankt Petersburg 2008, s. 246.

gów Czerkiesji na dwóch statkach i wylądowało pod Tuapse. Planowali uzupełnienie desantu dezertkami z armii rosyjskiej i sformowanie polsko-czerkieskiego legionu⁴⁵. Temat udziału Polaków w działaniach wojennych na Północno-Zachodnim Kaukazie wymaga jeszcze gruntownego zbadania i analizy, a w pełni na to zasługuje.

Wiadomo, że początkowo sytuacja jeńców i uciekinierów do Górali była bardzo trudna. Takie właśnie okoliczności potwierdza wiele źródeł a szczególnie raport z 9 I 1842 r. dla dowodzącego wojskami na Linii Kaukaskiej w Czarnomorii⁴⁶ gen.-adiut. P.Ch. Grabbe, wystosowany przez dowódcę lewej flanki Linii Kaukaskiej gen.-mjr M.J. Olszewskiego⁴⁷. W nim donoszono: «Waszej Eksceleencji wiadomo, że dotychczas nasi wojskowi dezertki uchodzili u Czeczeńców za jasyr⁴⁸ i zmuszeni byli do wykonywania najcięższych prac. – Każdy wojskowy dezertki stanowił własność tej osoby, która go złapała». Okrutne obchodzenie się z wziętymi do niewoli Polakami, w których Górale widzieli nie tylko przeciwników, ale i chrześcijan, było charakterystyczne na całej Linii Kaukaskiej, w latach 30-ch XIX w. «Pamiętam, – raportuje gen.-mjr M.J. Olszewski, – że w czasie ekspedycji za Kubań w 1834 r.⁴⁹ nadzwyczaj wielu uciekało Polaków; ale zbiegostwo zmniejszyło się, gdy Polacy przekonali się, że Szapsugowie⁵⁰ źle się z nimi obchodzą i obarczają ciężką pracą»⁵¹. W raporcie ministra wojny A.I. Czernyszewa (1832–1852), adresowanym do dowódcy Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego gen. piechoty A.I. Nejdgardta (1842–1844), z 8 VI 1843 r., odnotowuje się rozpaczliwe położenie „naszych” osadników w Cebeldzie (Marambie)⁵². Większość z nich stanowili dezertki, już dawno żyjący w górach⁵³.

T. Łapiński pisze o sytuacji dezertków i jeńców u Adygów:

Uciekinier jest uznawany za własność, dobrą zdobycz przez tego, kto go pierwszy spotka; jeśli ma konia, broń i pieniądze, to wszystko to jemu zabierają, nawet odzież na ciele zostawiają rzadko. Adygej prowadzi go do swego domu, tam goli mu głowę, nakłada na niego podartą na kawałki strój, i pozostaje w gospodarstwie jako rab tak długo, dopóki właściciel nie zechce go sprzedać. Zazwyczaj trzymają go w domu, szczególnie jeśli jest dobrym rzemieślnikiem, np. kowalem lub rymarzem. W takim wypadku gospodarz kupuje mu niezbędne narzędzia, urządza warsztat i ciągnie zy-

⁴⁵ Н.И. Медвенский, *Западный Кавказ в планах польской дипломатии XIX в.*, <http://www.poloniarosji.ru/novosti/n.-i.-medvenskij.-zapadnyj-kavkaz-v-planah-polskoj-diplomatii-xix-v.html> (16.09.2012).

⁴⁶ Terytorium czarnomorskiego okręgu Kubańskiego Wojska Kozackiego - przesiedlonego z międzyrzecza Dniestru i Bugu do obrony prawej flanki Linii Kaukaskiej. W 1896 r. powołano gubernię czarnomorską [przyp.aut.].

⁴⁷ Melecjusz Olszewski s. Jakuba (1816–1895) (Милентий Яковлевич Ольшевский) – pisarz militarysta, generał, uczestnik podboju Kaukazu, kampanii węgierskiej i wojny krymskiej, Polak z pochodzenia - O. B. Матвеев, *Поляки города Майкопа (вторая половина XIX — начало XX в.)*, <http://www.slavakubani.ru/read.php?id=364> (16.09.2012); http://ru.wikipedia.org/wiki/Ольшевский,_Мелентий_Яковлевич (16.09.2012).

⁴⁸ Słowo *jasyr* u Czeczeńców oznaczało niewolników [przyp.aut.].

⁴⁹ Chodzi o pierwszą ekspedycję z 1843 r. gen.-lejt. A.A. Weljaminowa, dowodzącego wojskami Linii Kaukaskiej i Czarnomorii, na Czerkiesję [przyp.aut.].

⁵⁰ Szapsugowie - naród należący do abchazo-adygejskiej grupy narodów kaukaskich. Przed podbojem rosyjskim byli największym plemieniem adygejskim nad Morzem Czarnym. Wraz z Natuchajcami i Ubychami zaciekle broniąc swojego kraju i wolności utworzyli konfederację plemion, która współpracowała z Szamilem. Po wojnie kaukaskiej większość Szapsugów przesiedliła się do Turcji, a ich ziemie zostały skolonizowane [przyp. aut.]

⁵¹ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 33, k 2–2v.

⁵² Cebelda – wyżyna, osada w Abchazji położona w basenie rz. Kodor [przyp.red.].

⁵³ АКАК, t. 9, art. 738, Tbilisi 1884, s. 899.

ski z jego pracy. Jeśli on niczego nie potrafi, używają go do prac polowych, obrządzania bydła i wszelkich prac gospodarskich⁵⁴.

Inny Polak, K. Kalinowski, który przez 10 lat przebywał w niewoli u Górali, w swoich wspomnieniach zauważa, że ogólnie liczba zbiegów była nieznaczna, a ich sytuacja ciężka.

Rzeczywiście, żalosne jest położenie takiego biednego zbiega, — pisze. — Przedmiot nieufności, pogardy i kpin, ledwo przykryty łachmanami, przez większą część roku cierpiący męczarnie głodu, sprzedawany jak bydło, ma tylko jedno wyjście — zakończyć swoją egzystencję w tych niegościnnych dla niego górach lub poddać się nieludzkemu okrucieństwu rosyjskich praw⁵⁵.

Słowa te podpira kilkoma przykładami z życia w niewoli. «Poszedłem dalej, do aulu Aszeruski⁵⁶, — pisze, — gdzie mieszkał znajomy jeniec-Polak [...] Żołnierz-Polak u Szamila obrabiał skórę. Pewnego razu przez nieuwagę podpalili skórę. Gdy strata się wydała, pobili go. Ledwo ostał się wśród żywych»⁵⁷.

Szczególnie ciężkie było położenie jeńców oficerów. Zakuwali ich w łańcuchy, specjalnie źle karmili, «aby przy pomocy żalonych listów przyspieszyć wykup». I jeśli krewni lub towarzysze broni nie mogli jemu pomóc, to musieli bardzo ciężko pracować a nawet mogło się skończyć na rozstrzelaniu⁵⁸.

Jeńców wywożono także na rynki niewolników w Turcji i Persji. Dowódca 1 oddziału Czarnomorskiej Linii Brzegowej gen.-mjr N.N. Rajewski (mianowany 21 IX 1837 r.) w raporcie dla dowódcy Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego gen.-adiut. J.A. Gołowina z 8 I 1838 r. donosił, że zbiegli «w większości stawali się niewolnikami, sprzedawanymi w Trapezuncie [...]»⁵⁹.

Stosunek do jeńców zmienił się po wybraniu trzeciego imama Dagestanu i Czechenii — Szamila, który bardzo szybko zrozumiał wszelkie korzyści płynące z opieki nad wziętymi do niewoli rosyjskimi oficerami i żołnierzami jak i pochodzącymi z innych podbitych przez Imperium Rosyjskie nacji. W 1840 r. pisał do swoich naibów⁶⁰:

Wiedziecie, że ci, którzy uciekli do nas od ruskich, są nam wierni, i wy także uwierzcie im. Ci ludzie są naszymi szczerze serdecznymi przyjaciółmi [...]. Urządźcie im wszelkie warunki i możliwości życia⁶¹.

⁵⁴ Т. Лапинский (Тофик-бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm> (16.09.2012).

⁵⁵ Т. Лапинский (Тофик-бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm>.

⁵⁶ Najwyraźniej chodzi o obecnie istniejącą osadę Aczaraszka w rejonie kurczalojskim Republiki Czechenia [przyp.aut.].

⁵⁷ К. Калининский, *Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг.*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ О.В. Матвеев, *Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 30–50 годы XIX века: история повседневности*, <http://www.gipanis.ru/?level=1302&type=page> (16.09.2012).

⁶⁰ Naib — w imamacie (państwie) Szamila był to jego pełnomocnik sprawujący władzę wojskowo-administracyjną na określonym terytorium, imamat dzielił się na naibstwa [przyp.red.].

⁶¹ М.Б. Магомедов, *Имамат: государственное строительство и его правовые аспекты*, Moskwa 2001, s. 15.

W swoich wspomnieniach K. Kalinowski opowiada, jak Górale uroczyście i salwą z broni witali polskiego oficera, który przeszedł na ich stronę⁶².

We wspomnianym wyżej raporcie gen.-mjr M.J. Olszewski podaje: «Obecnie Szamil postanowił darowywać wolność wszystkim wojennym dezterterom. Nawet zgromadził 80-u zbiegów; z pośród których część, jeśli byli u ludzi silnych, - kupił, a pozostałych siłą odebrał. Szamil sformował przy sobie z tych ludzi straż; dał im broń i wydzielił ziemię w Dargo⁶³ dla osiedlenia; ale zanim wybudują sobie domy, Szamil pozwolił im żyć u przyjaciół»⁶⁴. Ten fakt potwierdzają także i inne źródła a K. Kalinowski pisze: «Wkrótce wybudowali mi dom [...]»⁶⁵.

Gdy imam Szamil i sami Górale docenili wartość pomocy i umiejętności jeńców i dezterterów z armii rosyjskiej, stosunek do nich uległ zmianie, dowództwo wojskowe obwiała się, że jeśli «teraz oni dowiedzą się, że Szamil dał wolność dezterterom, to [...] ucieczki nasilą się [...]»⁶⁶. Co rzeczywiście miało miejsce.

Według niektórych przekazów zostały zorganizowane gospodarstwa zbiorowe, gdzie ukrywali się zbiegli żołnierze, by po tygodniu lub dwóch wrócić do swoich, jakoby uciekając z niewoli u Górali. W ten sposób wielu włościan osiągało uwolnienie od zależności dominialnej, a ustanowiono nagroda za „bohaterstwo” była dzielona między współpracownikami. Niektórzy „jeńcy” rozmyślali się i zamiast wracać woleli stać się wolnymi mieszkańcami gór. Wkrótce w pobliżu obozu imama powstały osady z cerkiewiami i duchownymi. Jeńcy i dezterterzy uczyli Górali sztuki obsługiwania dział, pomagali odlewać armaty i kule, przygotowywali granaty i rakiety, lawety i wozy amunicyjne. Przez nich został wybudowany dla imama dom na europejską modłę, wytwórnia prochu i zakład tkacki. Oficerowie świadczyli usługi w charakterze doradców, tłumaczy, inżynierów, kartografów. Uczyli Górali europejskiej sztuki wojennej i dowodzili oddziałami złożonymi ze zbiegów. Dezterterzy z armii carskiej, a w tym Polacy, dobrze znający topografię rosyjskich twierdz, byli przewodnikami w czasie wypraw. Przy ich pomocy rozprawiano w twierdzach listy uciekinierów opisujące zalety życia na wolności, w imamacie Szamila. Targalski, na podstawie słów «polskiego zbiega, przybyłego z Kaukazu do Turcji, niejakiego Grotowskiego», pisze, że «Polak, powstaniec 1831 r., którego zwali Szaniawski, był doradcą Szamila»⁶⁷.

W raporcie dla ministra wojny gen.-adiut. A.I. Czernyszewa z 7 IV 1840 r., P.Ch. Grabbe zawiadamiał o zagarnięciu przez Górali jeńców, zapasów i armat. «Oni chcą, wykorzystać tę zdobycz [armatami rosyjskimi – M.A.], aby założyć u siebie artylerię, w czym im pomagają nasi dezterterzy z grona Polaków. Tym bardziej jest mi przykro wspominać o tej okoliczności, że do tej pory większość przysyłanych z Polski do wojsk kaukaskich wyróżniała się przykładowym zachowaniem i że w ciągu dwóch ostatnich lat liczba zbiegów wśród nich znacznie się zmniejszyła; no jest to tak ważne, że nie mogę tego przemilczeć». Wedle doniesień szpiegów, właśnie polscy dezterterzy donieśli

⁶² К. Калиновский, Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг., http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁶³ Dargo — osada czeczeńska, była siedziba imama Szamila [przyp.aut.].

⁶⁴ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 33, k. 2–2v.

⁶⁵ К. Калиновский, Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг., http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁶⁶ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 33, k. 2–2v.

⁶⁷ Ж. Таргалски, Польские планы антирусского политического и военного сотрудничества с народами Кавказа в XIX в., http://www.gazavat.ru/journal3.php?mag_id=14&article_id=124 (16.09.2012).

Góralom o trudnej sytuacji fortu Łazariewa i «podsunęli pierwszą myśl o napadzie na niego, biorąc na siebie także wykonanie tego przedsięwzięcia». Polacy przygotowali nowa broń, złożoną z długiego drąga, do którego jednego końca przyczepiona była na sztorc kosa, aby kłuć i rąbać, a do drugiego – haki do wspinaczki na ściany twierdzy.

Obecnie ta broń jest w posiadaniu Górali w dużej liczbie, – pisze Grabbe. – Oni wykonują plany atakowanych miejsc, udzielają potrzebnych podpowiedzi dla organizacji koncentracji, a w czasie szturmów zawsze idą na czele kolumny. Wśród nich wyróżnia się szczególnie swoją przedsiębiorczością podoficer jednego z czarnomorskich batalionów liniowych, służący w randze kapitana artylerii w armii polskiej w czasie buntu 1831 r. Nie jest znane jego rzeczywiste imię, ale w górach on przyjął inne, czerkieskie przezwisko⁶⁸.

W raporcie dowódcy Czarnomorskiej Obrony Brzegowej z 30 V 1845 r. dla namiestnika na Kaukazie gen.-adiut. M.S. Woroncowa komunikuje się o pojawieniu się w kwietniu tego roku w górach u Szapsugów człowieka twierdzącego, że przybył z Turcji, gdzie dowodził 600 osobowym oddziałem swoich rodaków. W górach chciał on zebrać przebywających tam swoich rodaków i sformować z nich wojsko pomagające Szamilowi. Określano go jako mianem «sławny emisariusz». Był to zapewne Ludwik Zwierkowski, który skontaktował się z Sulejmanem-effendi i prosił o jego pomoc w uwolnieniu polskich jeńców. Deklarował gotowość wykupienia wszystkich Polaków, których nie godzili się uwolnić ich właściciele. Później inny emisariusz Kazimierz Gordon zginął zamordowany przez Czerkiesia działającego na polecenie Rosjan⁶⁹.

W lutym 1857 r. na wybrzeży Czerkiesji ląduje desant złożony z 74 polskich ochotników pod dowództwem płk. Teofila Łapińskiego. Oddział wyposażony także w działa szybko rósł w siłę dzięki dezertersom z armii carskiej i jeńcom przetrzymywanym u Górali. Wkrótce osiągnął liczbę 120 ludzi. Oddział Łapińskiego walczył z Rosjanami do 1860 r.

Dostępne dane odnośnie liczebności Polaków walczących po stronie Szamila, są dosyć sprzeczne. Przykładowo w jednym mówi się o 700 ludziach⁷⁰. Konsul francuski w Turcji (Trabzonie) w raporcie dla swojego rządu z 10 III 1844 r. donosił: «We wszystkich wyprawach eskortuje Szamila jego potężna gwardia z 400 polskich jeźdźców»⁷¹. S.I. Branowski także informuje o jeńcach i uciekinierach – Rosjanach i Polakach. W samej Andii⁷² miało ich być do 10 ludzi⁷³. Analogiczne informacje były przekazywane przez wielu innych jeńców. I tak szeregowy Maksimow po powrocie z niewoli pisze, że w czercheńskim aule Dargo, byłym obozie imama Szamila, widział do 500 zbiegłych rosyjskich żołnierzy, wykorzystywanych do obsługi broni artyleryjskiej⁷⁴. Takich przykładów jest

⁶⁸ АКАК, т. 9, art. 256, s. 252.

⁶⁹ Шамиль – ставленник султанской Турции и английских колонизаторов, Тбилиси 1953, s. 249.

⁷⁰ М.С. Исмаилов, Движение горцев под руководством Шамиля и польская эмиграция, [w] Национально-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20–50-х годах XIX в., red. W.G. Gadżijewa, Machaczkała 1994, s. 250; Н.И. Покровский, Кавказская война и имамат Шамиля [aut. wstępu W.G. Gadżijewa], Moskwa 2000, s. 380–381.

⁷¹ А. Гаджиев, Поляки в Дагестане, //http://www.a-u-l.narod.ru/Bulach-Gadghiev_Polyaki_v_Dagestane.html (16.09.2012).

⁷² Andia – zachodni Dagestan, patrz: http://ru.wikipedia.org/wiki/Андийцы (27.08.2012).

⁷³ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 4–4v.

⁷⁴ RGWIA, zesp. 846, inw. 16, sygn. 6538, k. 1.

wiele. Według danych M.S. Ismailowa, wśród walczących po stronie Szamila Polaków najbardziej wyróżnili się: Prugacki, Kowalewski, Jakucki, Mirewski, Czysz[ż?]ewski, Berkowski i in.⁷⁵

Na początku działań wojennych, rosyjskie dowództwo zwracało uwagę, że nąpywające informacje o złym traktowaniu dezertków przez Górali nieco «powstrzymywały wielu niepewnych żołnierzy od ucieczek».⁷⁶

Jednak niektóre źródła podają, że ilość dezertków «[...] nie jest tak wielka, jak myślą [...]», ponieważ «dla Polaków [...] wojna z Góralami jest sprawą obcą»⁷⁷. Dezerckja w dużej mierze była powstrzymywana nie tylko złym stosunkiem Górali, ale też radykalnymi środkami zastosowanymi przez rosyjskie dowództwo dla zapobieżenia masowym uciezkom oficerów i szeregowych do Górali. We wspomniany raporckie gen.-mjr M.J. Olszewski prosił o pozwolenie rozstrzeliwania wszystkich wojskowych dezertków. Zaproponowane środki zyskały aprobatę cara Mikołaja I⁷⁸. K. Kalinowski wspomina Polaka oficera A. Rusalskiego, który uciekł «do ruskich, gdzie jego skazali na śmierć». W późniejszym okresie kary dla dezertków zostały zmniejszone. «Miałem rozkaz ks. Woroncowa, w który głosił, że tych, którzy wracają z niewoli do swoich, nie karać. Pokazałem im dokument», – pisze Kalinowski, któremu udało się uciec i dotrzeć do umocnień kurinskih⁷⁹. «Wcielili mnie do Kabardyńskiego Pułku szeregowym. W 1854 r. szczęście się do mnie uśmiechnęło: zronili mnie adiutantem dowódcy 1-go batalionu. Towarzysze mnie lubili», – wspomina⁸⁰.

W rosyjskich archiwach zachowały się sprawy o dezertkujących i branych do niewoli Polakach. Warto przytoczyć treść jednej z nich, dotyczącej wyżej wspomnianego wziętego do niewoli Polaka S. Branowskiego. W sprawie znajduje się raport dowodzącego Sunżeńską Linią⁸¹ gen.-mjr A.Z. Gorichwostowa z 13 VIII 1834 r. dla dowodzącego wojskami na Linii Kaukaskiej i w Czarnomorii gen.-lejt. A.A. Weljaminowa. W nim opisywane są szczegóły uwolnienia z niewoli szeregowego 43-go pułku jegrów, Polaka, S. Branowskiego⁸². Przebywając w niewoli zdołał wysłać do swoich towarzyszy, polskich oficerów, (junkierów), służącym w armii rosyjskiej w twierdzy Grozny, list z prośbą o wykup.

Po skutecznym uwolnieniu z niewoli S. Branowski został odeskortowany Rosjanom i 30 III 1834 r. został przesłuchany szczegółowo podając co widział w czasie pobytu w niewoli. Takich zeznań wymagano od wszystkich jeńców i uciekinierów zarówno oficerów jak i szeregowych. Wszelkie przekazywane przez nich informacji o Góralach, formacjach wojskowych i dyslokacji przeciwnika miały znaczną wartość dla rosyjskiego dowództwa.

⁷⁵ М.С. Исмаилов, *Движение горцев под руководством Шамиля и польская эмиграция*, s. 250.

⁷⁶ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 33, k. 2–2v.

⁷⁷ М.С. Исмаилов, *Движение горцев под руководством Шамиля и польская эмиграция*, s. 250; Н.И. Покровский, *Кавказские войны и имамат Шамиля*, s. 380–381.

⁷⁸ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 33, k. 5–5v.

⁷⁹ Najpewniej chodzi o miejsca stacjonowania 79-go kurinskiego pułku, w 1834 r. przeniesionego do twierdzy Groznyj [przyp.aut].

⁸⁰ К. Калиновский, *Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг.*, www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁸¹ Sunżeńska Linia – linia umocnień utworzona w 1817 r., patrz: АКАК, t. 6, cz. 1, Tbilisi 1874, s. VI.

⁸² RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 1–1v.

O sobie zeznał co następuje: «Nazywam się Stanisław syn Jana Branowski, mam 30 lat, wyznania katolickiego, na spowiedzi i u komunii świętej do niewoli przystępowałem corocznie. Rosyjskiego pisma czytać i pisać umiem słabo, ale po polsku czytać i pisać umiem. Pochodzę z województwa płockiego, powiatu mławskiego, wsi Gwarzew (Gwarzewo), ze szlachty». W 1825 r. Branowski wstąpił na służbę do armii rosyjskiej, do 3-go pułku jęgrów, stacjonujący w Królestwie Polskim. Przesłużywszy w nim do 1830 r. i otrzymawszy stopień podchorążego, przeniósł się do rezerwy. Wraz z początkiem wojny polsko-rosyjskiej 1830 r. wstąpił do armii polskiej i walczył w składzie 5-go pułku ułanów. Upadek powstania wiązał się z aresztowaniem buntowników, którzy zostali pozbawieni wszelkich stopni, praw i przywilejów. Razem ze swoimi towarzyszami Branowski został początkowo wysłany do twierdzy Seaborg (zw. fińską), gdzie przebywał do 1832 r. Po konfirmacji Mikołaja I razem z jeńcami skierowano go na Północno-Wschodni Kaukaz, wcielono jako szeregowego do rozlokowanego tam 43-go pułku jęgrów⁸³, z którym brał udział w działaniach wojennych przeciwko Góralom.

St. Branowski w maju 1833 r., będąc na przepustce, wydanej przez dowódcę pułku płk. T.W. Soroczana 1-go⁸⁴, w umocnieniach gorjaczewodzkich celem korzystania z gorących źródeł, dostał się do niewoli u Górali. Właściwie znajdował się we władzy Chamzat-beka, drugiego imama Czeczenii i Dagestanu (w l. 1832-1834). Prawdopodobnie jeńiec zdołał pozyskać przychyłność imama, a ten spełnił jego prośbę o uwolnienie. Specjalna eskorta miała go odprowadzić do najbliższej rosyjskiej twierdzy. Jednak po drodze Branowskiego ograbili i sprzedali w niewolę do Andii. Tam przebywał czas pewien wśród Górali, aż został uwolniony za 35 rubli srebrem, zebranych przez jego przyjaciół, polskich oficerów. Pośrednikiem przy wykupie był starszy wsi Taszki-czu (Dagestan), Czeczeniec o imieniu Adu⁸⁵.

Należy zauważyć, że wysokość wykupu bywała bardzo różna w zależności od stopnia jeńca czy uciekiniera wydawanego Rosjanom. Uciekinierzy sprzedawani byli przez chciwych Abazów za pieniądze lub za towary, ponadto korzystniej było sprzedać zbiega, niż wziętego do niewoli jeńca, ponieważ za tego ostatniego płacono nie więcej niż 10 srebrnych rubli a ci pierwsi dawali od 60 do 100 rubli.

W niewoli Branowski prowadził dziennik. Szczególną wartość dla nauk historycznych i etnograficznych stanowią przekazane przez niego po uwolnieniu z niewoli informacje o bycie, wierzeniach i tradycjach Czeczeńców, Kumyków i Lezginów⁸⁶. Należy odnotować, że podobne informacje trafiały do rosyjskiego dowództwa od wszystkich byłych jeńców lub uciekinierów. Niektóre materiały pochodząc od Polaków zostały wydane jednak w archiwach zachowało się niemało interesujących raportów wykupionych lub zbiegłych z niewoli. Niektórzy z nich zdołali nauczyć się poszczególnych języków miejscowych narodów, a ci, którzy przyjęli islam – arabskiego. Pomagało to lepiej poznać i zrozumieć życie, tradycje i obyczaje Górali, a także przeżyć w nowych okolicznościach.

⁸³ 43 pułk jęgrów sformowano 19 X 1810 r. z nowogrodzkiego pułku muszkietierów. Po zakończeniu wojny z Napoleonem pułk skierowano na Kaukaz, patrz: http://ru.wikipedia.org/wiki/43-й_ерерский_полк (27.08.12).

⁸⁴ Ppłk Tierientij Warłamowicz Soroczan 1-y dowodził 43 pułkiem jęgrów od 1822 r. Patrz: http://ru.wikipedia.org/wiki/43-й_ерерский_полк (27.08.2012).

⁸⁵ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 4v.-5.

⁸⁶ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 8-9v.

Niektórzy jeńcy i dezercerzy, w tym Polacy, przyjmowali islam «Ci zbiegowie, którzy [...] przyjmują wiarę mahometańską, — pisze Kalinowski, który spędził 10 lat w niewoli u Górali, — nie obawiają się już wydania Rosjanom». On sam planował takie posunięcie w nadziei, że pozwoli mu ono na uwolnienie z niewoli. Zaczął odwiedzać «meczet i modlić się. Zaczął uczyć się obrzędów i pierwszych modlitw. Dostatecznie głośno czytał Koran» Dokładnie wypełniając obrzędy religijne uzyskał szacunek i zaufanie miurzydów, stał się przykładem dla innych jeńców i zaczął nosić imię Abubekr⁸⁷. Nie jest całkiem jasne czy ostatecznie przyjął islam wspomniany Baranowski. Niewiele tu znaczy, że w liście do swych towarzyszy pisał o zamiarach ucieczki do Turcji,⁸⁸ ponieważ był to (oprócz Persji) popularny kierunek szukania wolności przez Polaków, o czym mówią także inne źródła.

Większość z nich uciekała od Górali lub wykupywała się. Niektórzy byli uwalniani przez samych Górali. Jak np. wspomniany Kalinowski. Tak opisuje swoje uwolnienie: „Postanowiłem prosić, aby mnie uwolniono. Poszedłem do naiba, żeby ten powiedział o mnie dobre słowo Szamilowi. Imam zgodził się i dał mi pismo z pieczęcią — dokument.” Potem uciekł do Rosjan i walczył przeciwko Gralom — „Brał udział w wyprawach. Za Urus-Martanem⁸⁹ ranili mnie w głowę. Nagrodzili krzyżem św. Jerzego. Cały czas myślałem o powrocie do ojczyzny»⁹⁰.

Jeńcy uczyli języka polskiego dzieci Górali. Przykładowo T. Łapiński pisał o tym tak:

Młodzi Adygejowie posiadają wyjątkowy pociąg do nauki i są uzdolnieni [...] Często widziałem malców, którym wpadła w ręce jakaś stara książka, drukowana lub rękopiśmienna kartka papieru, którzy biegali za żołnierzem z upornymi prośbami wyjaśnienia im, co tam jest napisane. Dwaj chłopcy 13-14-letni, którzy zaprzyjaźnili się z pewnym oficerem, nauczyli się w ciągu roku nie tylko mówić po polsku, ale i dostatecznie dobrze czytać i pisać [...]»⁹¹.

Podobnie jak inni, także Polacy, którzy przeszli na Islam mogli żenić się z Góralkami, co było dodatkową gwarancją nie wydania ich Rosjanom. Zachowały się historie o serdecznych związkach Polaków i Góralek. I tak dowódca Czarnomorskiej Linii Brzegowej gen.-lejt. N.N. Rajewski odnotował obecność u Czerkiesów dużej liczby zbiegów, Polaków i Rosjan. Niektórzy z nich żyli między Góralami po 10-15 i więcej lat i byli żonaci⁹². Dezercer Łapicki donosił, że będąc w górach, on «zgodnie z miejscowym obyczajem» miał żonę i dwóch synów⁹³. W raporcie jeńca S. Branowskiego wspomina się o zbiegłym żołnierzu, «który posiada żonę i dorosłe dzieci, a pochodzi z guberni pol-

⁸⁷ К. Калиновский, *Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг.*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁸⁸ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 5.

⁸⁹ Osada czeczeńska Urus-Martan [przyp.aut.].

⁹⁰ К. Калиновский, *Памятник моей военной службы на Кавказе и плена у Шамиля с 1844 по 1854 гг.*, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Kalinovskij_K/text1.htm (16.09.2012).

⁹¹ Т. Лапинский (Тофик-бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text12.htm> (16.09.2012).

⁹² О.В. Матвеев, *Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 30–50 годы XIX века: история повседневности*, <http://www.gipanis.ru/?level=1302&type=page> (16.09.2012).

⁹³ Tamże.

skich»⁹⁴. K. Kalinowski pisał o swoich uczuciach do czeczeńskiej dziewczyny o imieniu Ezenda i zamiarze ożenku z nią⁹⁵. W raporcie A.I. Czernyszewa dla gen. A.I. Nejdgardta z 8 VI 1843 r. zawiadamia się, że wielu „naszych” kolonistów, mieszkających w górach, jest żonaty z miejscowymi kobietami, «często nie znającymi języka rosyjskiego»⁹⁶. «Tym sposobem, – czytamy u T. Łapickiego, – żeniąc się, rosyjski uciekinier popadał pod opiekę tych samych praw, którym podlega każdy Abaz⁹⁷ z warstwy niewolników. Nieżonaty może zostać sprzedany i dowolnie wykorzystany przez właściciela. Jemu jest niebezpiecznie pozostawać kawalerem także z innych powodów». Jednocześnie podkreśla się, że jedynie «nieliczni uciekinierzy przyjmują wiarę mahometańską, i jedynie nieliczni zgadzają się na wyswatanie sobie żony. Większość zamierza znosić swój ciężki los i ma ciągle nadzieje na polepszenie ich sytuacji»⁹⁸.

Gorizontow badając kwestię małżeństw mieszanych, Polaków z przedstawicielami innych narodów i religii od 1831 r. po pocz. XX wieku, niestety nie zauważył tej kwestii⁹⁹. Być może małżeństw Polaków z Górkami, muzułmankami było niewiele, i ustalenie ich dokładnej ilości może być niemożliwe. Bez wątpienia ten temat jest bardzo interesujący.

Po zakończeniu działań wojennych część Polaków kontynuowała służbę na Kaukazie, otrzymała ziemię i brała aktywny udział w życiu społecznym.

Dla wyznawców katolicyzmu, zarówno na terytorium imamaty Szamila, jak i w innych rejonach Kaukazu, budowano kościoły. Z pewnych informacji wynika, że jeszcze na pocz. XVIII w. w Dagestanie działała polska misja katolicka, a jeden z misjonarzy Tadeusz Krusiński opisał historię, geografie, tradycje i obyczaje miejscowej ludności¹⁰⁰. W 1 poł. XIX w. zostały tam wybudowane dwie świątynie katolickie – w Temir-Chan-Szurze i Port-Pietrowskie.¹⁰¹

W Czerkiesji Polacy wybudowali dwa domy modlitewne, w których służyło 60 księży. W Piatigorsku na budowę kościoła w 1845 r. 40 złotych rubli podarował sam imperator Mikołaj I¹⁰². Świątynię katolicką postawiono nawet w twierdzy Groznaja. Pięciu kościołów doliczono się, według pewnych danych, w Obwodzie Wojska Dońskiego: Taganrogu, Rostowie nad Donem, kolonii Grintal (okr. taganrodzki), Nowoczerkasku i przysiółku Dmitrijewskim (okr. taganrodzki)¹⁰³. Kościoły były także w Stawropolu¹⁰⁴,

⁹⁴ RGWIA, zesp. 13454, inw. 8, sygn. 10, k. 4–4v.

⁹⁵ Б. Гаджиев, *Поляки в Дагестане*, http://www.a-u-l.narod.ru/Bulach-Gadghiev_Polyaki_v_Dagestane.html (16.09.2012).

⁹⁶ АКАК, t. 9, art. 738, s. 899.

⁹⁷ Abazowie (Abazyny) – jeden z rdzennych narodów Kaukazu, jakoby nawrócony przez św. apostoła Andrzeja, blisko spokrewniony z Abchazami i Adygejami[przyp. aut.].

⁹⁸ Т. Лапинский (Тофик-бей), *Горцы Кавказа и освободительная борьба против русских*, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Lapinskij/text13.htm> (16.09.2012).

⁹⁹ Л.Е. Горизонтов, *Поляки и польский вопрос во внутренней политике Российской империи 1831 г. – начало XX в.: ключевые проблемы*, autoreferat na stopień doktora, Moskwa 1999, s. 21–22.

¹⁰⁰ Б. Гаджиев, *Поляки в Дагестане*, http://www.a-u-l.narod.ru/Bulach-Gadghiev_Polyaki_v_Dagestane.html (16.09.2012).

¹⁰¹ *Христианство в Дагестане*, http://ru.wikipedia.org/wiki/Христианство_в_Дагестане (16.09.2012).

¹⁰² Н. Нефляшева, *Некавказцы на Кавказе в XIX веке*. Поляки, <http://www.kavkaz-uzel.ru/blogs/1927/posts/8284> (16.09.2012).

¹⁰³ А. Шадрин, *Католичество на территории Приазовья и Нижнего Дона*, <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2877&level1=main&level2=articles> (16.09.2012).

¹⁰⁴ Н. Скоковский, *Сведения о городе Ставрополе*, „Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии”, wyd. 1, Stawropol 1868, s. 3–24, <http://www.altstav.ru/stv/stv35.php> (16.09.2012).

Władykawkazie¹⁰⁵, Grozym¹⁰⁶, Piatigorsku¹⁰⁷, Kizlarze¹⁰⁸.

Podstawa źródłowa pozwala sądzić, że Polacy (uciekierzy, jeńcy, ochotnicy), bez względu na odmienną warunków życia, kultury i tradycji szybko adaptowali się w społecznościach górskich. Kultura, obyczaje i tradycje Górali stały się dla nich nowym, budzącym zainteresowanie i pożytecznym doświadczeniem. Dla nich dążenie Górali do wolności i niezależności było nie tylko zrozumiałe ale i bliskie. Jak słusznie zauważyła badaczka M.A. N.A. Nieflaszeva «tradycyjne dla Górali granice wojskowego korporacyjnej społeczności okazywały się elastyczne i otwarte dla Polaków»¹⁰⁹. Ze swej strony Górale także potrafili docenić swoich polskich sojuszników. Szczególny szacunek budziła ich znajomość taktyki wojennej, posługiwanie się nowymi rodzajami broni, wysoka wartość bojowa i ogólnie poziom kultury.

Ostatni etap historii Polaków na Północnym Kaukazie obejmuje okres 2 poł. XIX i pocz. XX w. Po zakończeniu działań wojennych część Polaków, walczących w szeregach armii carskiej, pozostała na Kaukazie. Ustalenie dokładnej liczebności Polaków, żyjących na terytorium Północnego Kaukazu na pocz. XX w., jest trudne. Wg danych G. Kazbeka, jedynie w miastach obwodu tereckiego było ich do 3000 osób i «najwięcej w Władykawkazie, Piatigorsku i w Chasaw-Jurcie [...]»¹¹⁰.

Polacy, którzy pozostali, szczególnie od poł. XIX w., służyli w organach administracji terenowej, sądownictwa, policji, instytucjach społecznych i stanowych (27,4%)¹¹¹, pracowali prywatnie i trudnili się pracą dorywczą (11,2%), transportem (8,6%), produkcją odzieży (6,3%), działalnością medyczną i sanitarną (5,9 %), rolnictwem (8,4%), działalnością oświatową (4,1%). Z dochodów od kapitału i nieruchomości utrzymywało się 8,10% Polaków¹¹².

Jednak liczebność Polaków, jako osób wyznania innego niż prawosławne, w składzie oficerów i urzędników, była ograniczona¹¹³. Szczególnie istotne ograniczenia wprowadzano wobec zesłańców, pozostających pod nadzorem policji. Zabraniano im wszelkiej działalności pedagogicznej, przyjmowania uczniów celem nauki sztuk, rzemiosł; wygłaszania publicznych wykładów/odczytów, brania udziału w posiedzeniach towarzystw naukowych, występowania w przedstawieniach scenicznych i innej działalności publicznej. Ponadto, Polacy nie mogli: być właścicielami typografii, litografii, zakładu fotograficznego, biblioteki z czytelnią ani w nich pracować; prowadzić lecznicę, przychodnię położniczą i aptekę; handlować książkami i wszelkimi materiałami dru-

¹⁰⁵ Храмы Владикавказа. Римско-католическая церковь, http://www.oldvladikavkaz.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=34&Itemid=57&limitstart=14 (16.09.2012).

¹⁰⁶ История католической церкви в России, <http://history.catholicspb.ru/?chpr07> (16.09.2012).

¹⁰⁷ Архитектура Пятигорска. Римско-католическая церковь, http://www.kmvlne.ru/arch/b_38.php (16.09.2012).

¹⁰⁸ Н.Н. Гарунова, *Пленные из армии Наполеона на Северном Кавказе*, <http://alpan365.ru/plennye-iz-armii-napoleona-na-severnom-kavkaze/> (16.09.2012).

¹⁰⁹ Н. Нефляшева, *Некавказцы на Кавказе в XIX веке. Поляки*, <http://www.kavkaz-uzel.ru/blogs/1927/posts/8284> (16.09.2012).

¹¹⁰ Г.Н. Казбек, *Военно-статистическое описание Терской области, cz. 1: Вопросы общей статистики Терской Области*, Тбилиси 1888, s. 112.

¹¹¹ И.В. Цифанова, *Польские переселенцы на Северный Кавказ в XIX веке: особенности процесса адаптации, праца на stopień kandydata*, Stawropol 2005, s. 126, <http://dlib.rsl.ru/viewer/01002770979#?page=126> (16.09.2012).

¹¹² Tamże

¹¹³ RGWIA, zesp. 1, inw. 1, sygn. 4495, k. 21–21v.

karskimi; prowadzić karczmy i pijalnie lub bezpośrednio handlować „napitkami”¹¹⁴.

W tym artykule Autor podjął próbę wyświetlenia jedynie niektórych aspektów tej obszernej i niezwykle interesującej tematyki. Przede wszystkim związanych ze służbą Polaków na Kaukazie w ogóle, a w jego północno-wschodniej części szczególnie, dezercji i braniu do niewoli przez Górali Polaków służących w armii carskiej, udziałem w walce po stronie Górali i in. Jednak prezentowany temat nie może być zrealizowana w pełnej mierze w postaci jednego artykułu. Temat ten wymaga i zasługuje na szczegółowe zbadanie i analizę, wykorzystania nowych dokumentów i materiałów, które pozwoliłyby znacznie szerzej i głębiej odkryć historię Polaków na Kaukazie.

¹¹⁴ И.В. Цифанова, *Польские переселенцы на Северном Кавказе в XIX веке: Особенности процесса адаптации*, <http://allydota.ru/item/items935821.html> (16.09.2012).

Summary

Malika Aksanukayeva

The Poles and the Highlanders of the North Caucasus in XIX - early XX centuries: history of relationship.

In this article, the author tried to illuminate only certain aspects of this vast and very interesting subject. First of all related with the service of the Poles in the Caucasus in general, and in the north-eastern part in particular, desertion and capture Poles, took place at the Russian military, by Highlanders, participation in military operations on the side of Highlanders, etc. However, the proposed topic cannot be disclosed fully in a single article It needs more careful study and analysis, raising new documents and materials that will allow much wider reveal the history of the Poles in the Caucasus.

Резюме

Малика Султановна Арсанукаева

Поляки и горцы Северного Кавказа в XIX — начале XX вв.: из истории взаимоотношений

В настоящей статье Автор попытался осветить лишь некоторые аспекты этой обширной и очень интересной темы. Прежде всего связанные со службой поляков на Кавказе в целом, и в его северо-восточной части в частности, дезертирством и пленением поляков, состоявших на российской военной службе, горцами, участием в военных действиях на стороне горцев и др. Однако предложенная тема не может быть раскрыта в полной мере в рамках одной статьи. Она нуждается в более тщательном изучении и анализе, привлечении новых документов и материалов, которые позволят значительно шире раскрыть историю поляков на Кавказе.

